

Я. В. Володарець-Урбанович

ПРО ОДИН ТИП ПРИКРАС ГОЛОВИ У СЛОВ'ЯН: ЗА МАТЕРІАЛАМИ МАЛОРЖАВЕЦЬКОГО ТА МАРТИНІВСЬКОГО СКАРБІВ

У статті дається інтерпретація великих так званих «бобоподібних» пластин, із складу Малоржавецького та Мартинівського скарбів та визначається їх призначення як прикрас головного убору.

Ключові слова: дніпровські скарби, перша хронологічна група за О. О. Щегловою, скарби типу Мартинівки, «старожитності антів», раннє середньовіччя, VI—VII ст., прикраси голови.

ВСТУП

Унікальним явищем VI—VII ст. на слов'янських теренах стала поява скарбів кола «старожитностей антів» (першої хронологічної групи за О. О. Щегловою) (Щеглова 1990). Прикраси голови в цих комплексах представлені головними очілками та скроневими С-подібними кільцями.

Однак, у цьому дослідженні розглядаються так звані «бобоподібні» пластини із складу Малоржавецького та Мартинівського скарбів — чотири пластинчасті прикраси (по дві із кожного комплексу) (рис. 1; 2).

У 1889 р. у с. Малий Ржавець Канівського повіту Київської губернії (рис. 3) на селянському городі був виявлений невеликий скарб жіночих прикрас (Антонович 1895, с. 93; Каталог... 1899, с. 80; Корзухина 1996, с. 359; Коршенко б. р., арк. 1).

У 1907 р., зовсім поруч, у с. Мартинівка виявлено інший скарб, що включав прикраси жіночого та чоловічого вбрання, візантійські вироби (Пекарська 1991; Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина 1991; Peкарская, Kidd 1994). Хоча точне місце і обставини виявлення цього комплексу залишаються не до кінця з'ясованими.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2019

Обидва комплекси належать до кола «старожитностей антів», пізніше віднесені О. О. Щегловою до першої хронологічної групи дніпровських скарбів (Щеглова 1990). Наразі, всі чотири вироби зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ) — знахідки із Мартинівки експонуються в НМІУ, знахідки із Малого Ржавця — Національному музеї історичних коштовностей України філії НМІУ.

Одразу слід наголосити, що два вироби із Малого Ржавця є дзеркальним відображенням одне одного, хоча і трішки різняться — це помітно лише при співставленні цих знахідок тильними сторонами. В той же час, знахідки із Мартинівки майже співпадають, якщо тильну сторону однієї накласти на лицьову сторону іншої. Принаймні вони чітко накладаються всіма трьома великими півкулями (рис. 2: 7).

Слід вказати, що О. М. Приходнюк, А. М. Шовкопляс, С. Я. Ольговская та Т. А. Струина вбачали аналогію цим виробам на поселенні Сучава-Шипот в Румунії (Teodor 1969, p. 202, fig. 16: 10; Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина 1991, с. 77). На жаль, у публікації не вказано розміри, матеріал та технологія виготовлення даної знахідки. Тому чи дійсно вона належить до розглянутої категорії прикрас (рис. 4) незрозуміло. До каталогу вона не включена.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТА ЇХ КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Усі інтерпретації цих пластин можна згрупувати за кількома напрямками. Перший — не дає якихось пояснень (Корзухина 1996, с. 359, 366).

Другий інтерпретує їх в якості деталей шолома — напцічників (Коршенко б. р., арк. 45—

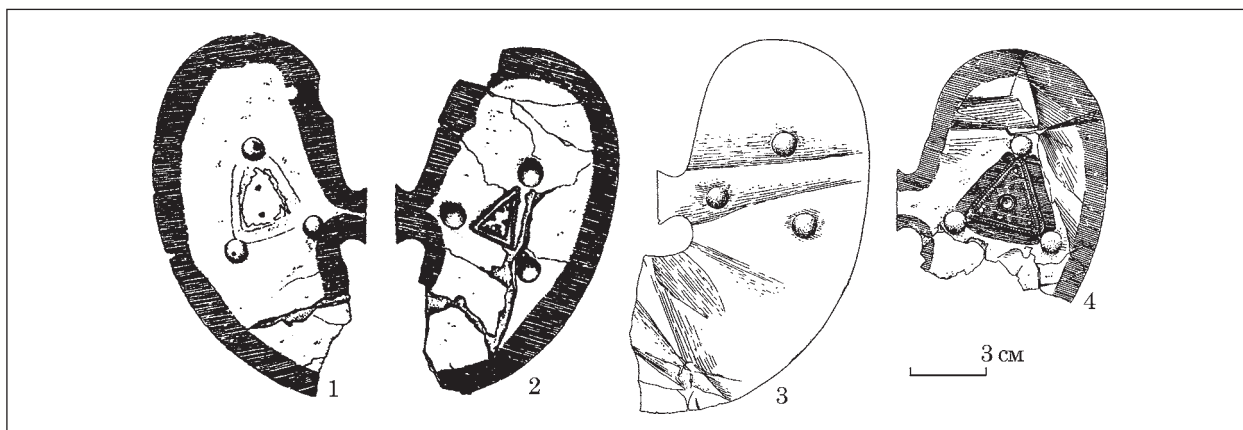

Рис. 1. «Бобоподібні» пластини із Малоржавецького та Мартинівського скарбів (за Г. Ф. Корзухіною): 1, 2 — Малий Ржавець; 3, 4 — Мартинівка

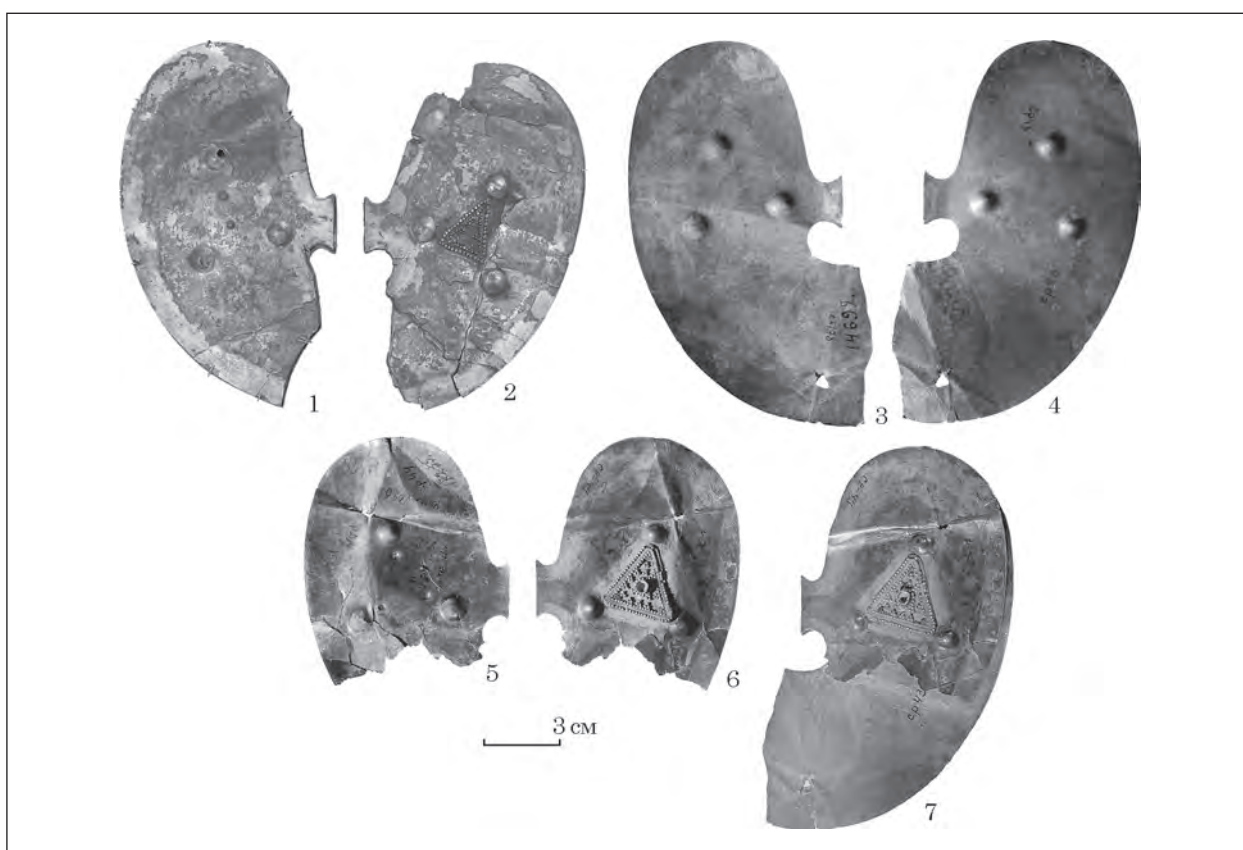

Рис. 2. Фото «бобоподібних» пластин із Малоржавецького та Мартинівського скарбів: 1, 2 — Малий Ржавець; 3—7 — Мартинівка (3, 5 — зворотна сторона; 4, 6 —лицьова сторона; 7 — накладання двох пластин із Мартинівського скарбу). 1, 2 — фото із архіву НМІКУ; 3—6 — фото за Pekarskaja, Kidd, 1994; 7 — фото із архіву О. М. Приходнюка

46; Федоровский б. р., арк. 6, 72—73; Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина 1991, с. 76—77; Приходнюк 2001, с. 48; Відейко 2009, с. 48—49)¹.

1. Роботи С. В. Коршенка і О. С. Федоровського так і залишилися неопублікованими і невідомими широкому загалу.
О. С. Федоровський як частину шолому визначав більшу із блях (№ 1 по каталогу) Мартинівського скарбу.

Третій — як жіноча прикраса голови (рис. 5; Рыбков 1953, рис. 19; Бондар 2013).

Щодо концепції відносно деталей шолома. Вироби досить тонкі, виготовлені із срібла. Тож якщо це і був шолом, то парадний чи церемоніальний. Навряд чи його можна було використовувати в бою (Рыбаков 1953, с. 76).

Однак, вказівки на римські (Кован 2005) та візантійські шоломи (Колиас 2012), не надто переконливі. За певними конструктивними особливостями їх нащіпки все ж різняться

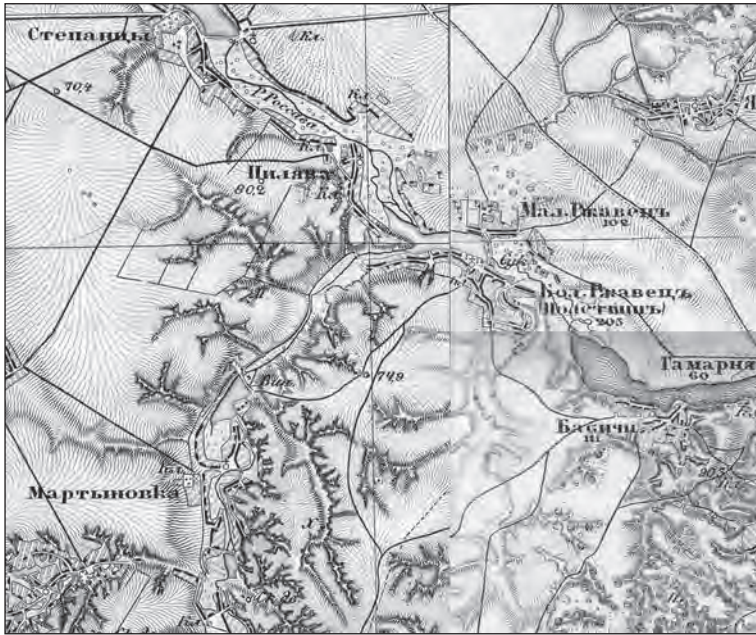

Рис. 3. Карта розташування місць знахідок Малоржавецького та Мартинівського скарбів на карті трьохверстовці Шуберта

ся від знахідок зі складу слов'янських скарбів VII ст. Судячи із збереженості обох виробів із Малого Ржавця та одного із Мартинівки, ці вироби мали кріпитися до самого шолома під кутом, закриваючи при цьому огляд для воїна, що є нелогічним. У той самий час такі нащічники на шоломах зазвичай кріпилися просто вертикально, їх верхній край прямий, а не округлий (рис. 6; Klumbach 1974; Robinson 1975; Egg, Waurick 1990; Waurick 1990; Voß 2008; Kontny 2008; Miks 2008; Dautova-Ruševljan, Vujović 2009; Feugère 2011; Негин 2010; 2013; Дедюлькин 2013; Дедюлькин, Зайцев 2016).

До того ж, досить дивно, що в двох випадках від шоломів збереглися лише нащічники. В Малоржавецькому скарбі представлені прикраси характерні для жіночого вбрання. Хоча у Мартинівському присутні деталі від клинкової зброї (рис. 7: 1—5) — Р-подібна скоба, обклачка гарди, деталі піхов (Казанский 2015, с. 81) та візантійські вироби (рис. 7: 6—10) — ложка, чаша, кубок (Рекарська, Kidd 1994, № 99, taf. 47—50; Родинкова 2012а, с. 157).

Щодо шоломів у слов'ян є лише кілька досить «туманних» свідчень. Це знахідка із складу Колосківського скарбу першої хронологічної групи за О. О. Щегловою. Виріб був знищений автором знахідки (Корзухина 1996, с. 420; Казанский 2015, с. 65, 82), тому немає впевненості в тому, що це був дійсно шолом. Інших достовірних знахідок на пам'ятках слов'янських археологічних культур немає (Козак 1993; 2008, с. 113—132).

Іноді деталі кольчуги є частинами шоломів як це зафіксовано, наприклад, для гепідів. Деталі кольчужного плетива присутні на

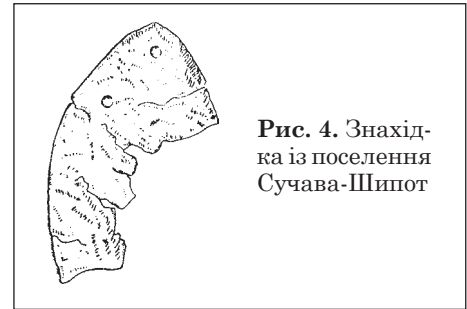

Рис. 4. Знахідка із поселення Сучава-Шипот

слов'янських пам'ятках. Для старожитностей V—VII ст. це знахідки із Чорнівки I, Ігрени (Підкова I), Мощенків, Лебязого 1, поховання 32 та 63, Кривця 4, Нікодимового, балки Яцева (Казанский 2011, с. 44; 2015, с. 65; Обломский 2016, с. 43), для періоду VIII—IX ст. — Пастирський скарб 1992 р. жіночих прикрас (Приходнюк 1998, с. 95, рис. 8; 2005, с. 53, рис. 49: 14, 15, 17, 18), Велика Андрусівка 1, поховання 24 (два окремих бронзових

кільця), Волинцево, поховання 2¹ (Березовець 1952, с. 248; 1969, с. 65; Казанский 2011, с. 44) та Лебязе 3, поховання 6 та 14 (Тихомиров 2008, с. 167—168). Але в усіх випадках ці знахідки не поєднуються із іншими виробами, які б можна було пов'язати із шоломами чи деталями військового спорядження. Часто такі вироби поєднуються із жіночими прикрасами. Крім того, за матеріалами черняхівської культури відоме використання кольчужного плетива

1. У похованні 2 на могильнику Волинцево, знахідки кольчужного плетива поєднуються із намистинами.

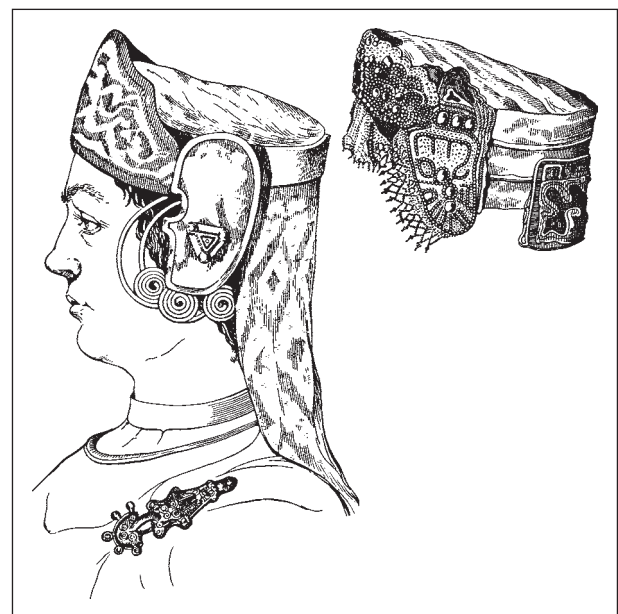

Рис. 5. Реконструкція вбрання із Мартинівського скарбу за Б. О. Рибаківим

Рис. 6. Нащічники та римські шоломи

ва в якості амулетів (Гопкало, Тылицак 2010, с. 86—87; Тылицак 2010; 2011). Тому однозначно такі знахідки пов'язати із військовим спорядженням неможливо.

Останнім часом в Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі скарбощукачами виявлено

кілька шоломів, які начебто датуються епохою раннього середньовіччя — Хомутівський район Курської області чи с. Капичтичі, Рильського району Курської області, Климовський район Брянської області, Черкаська область (Радюш 2014; Шинаков 2015; Ахмедов, Биркина 2017;

Рис. 7. Деталі клинкової зброї та візантійські вироби із Мартинівського скарбу

Казанский 2018, с. 93—94). Але ці знахідки не можуть бути верифіковані: чи дійсно вони виявлені в зазначених регіонах чи пов'язані вони із слов'янськими (антськими) пам'ятками? Та й вказані екземпляри суттєво відрізняються від пластин зі складу Мартинівського та Малоржавецького скарбів.

Можливо, в епоху раннього середньовіччя у осілого населення лісової та лісостепової частини півдня Східної Європи не було традиції носіння захисних обладунків голови. Шоломи та їх деталі відсутні не лише у слов'ян, а й у інших народів та культур лісової зони Східної Європи римського та ранньосередньовічного часу (Казакевичус 1988; Казанский 1997; 1999;

2008; Козак 2000; Магомедов, Левада, 1996; Тилищак 2002; Радюш 2012; Стасюк 2013; Лурье 2009)¹. Слід відмітити, що навіть для теренів Північного Причорномор'я, де перебували римляни, шоломів та їх деталей дуже мало — радгосп Мацестінський, Архіпо-Осіповка, Квемо Кеді, Гурзуфське Сідло, Херсонес (Зубар 1993; Костромичев 2011; Новиченкова 2013). Отже, слов'яни та їх предки навіть не контактували із культурами, в яких були поширені залізні захисні обладунки голови.

1. Виключення становлять знахідки шоломів із могольника Мути́н рubeжу ер (Терпиловский, Жаров 2013; Терпиловський, Жаров 2014, рис. 6: 1).

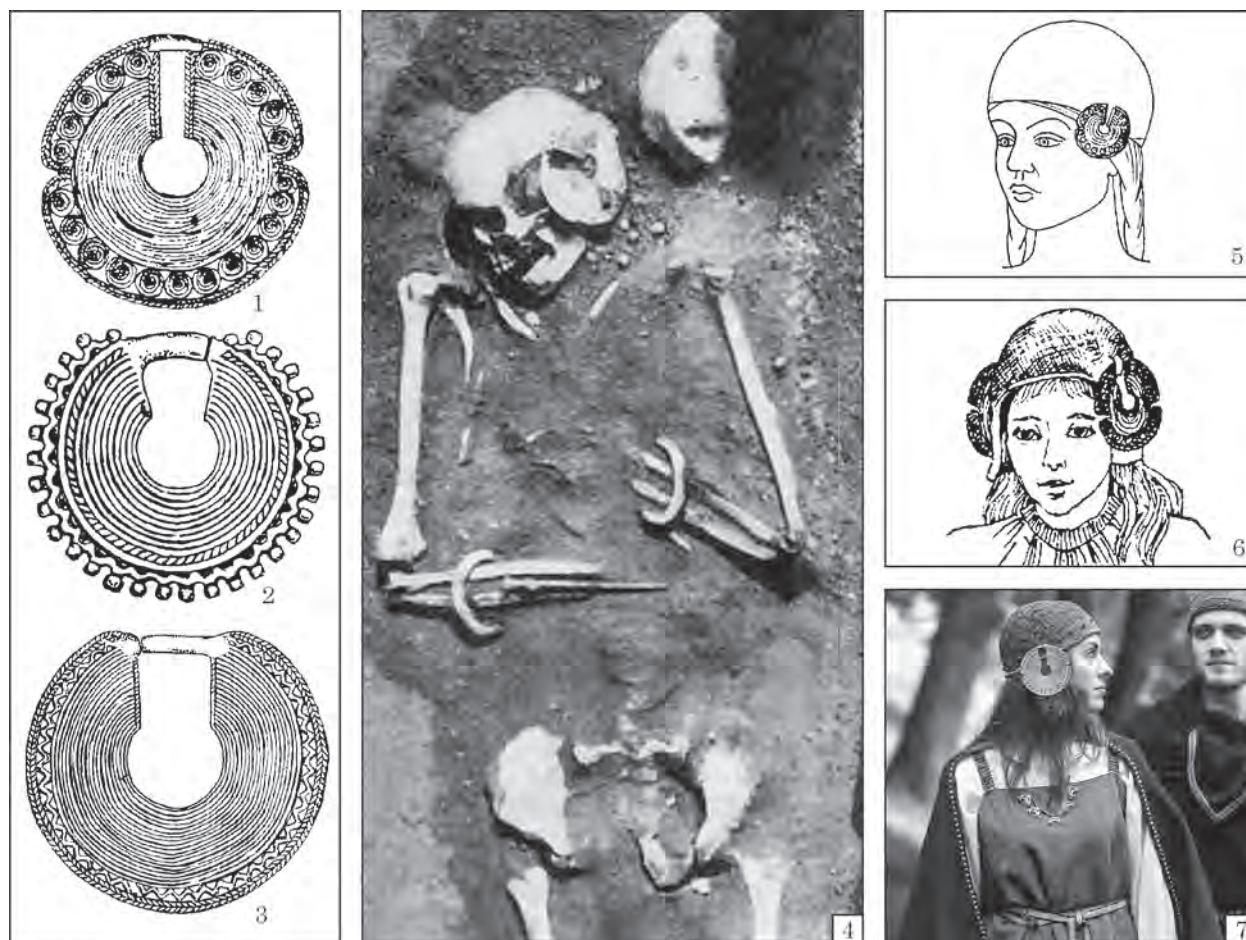

Рис. 8. Пластинчасті скроневі кільця із Центральної Литви: 1 — Пакалнишкай; 2 — Nemenėinė; 3 — Jonelaičiai; 4 — поховання 207, могильника Саргенай за Volkaitė-Kulikauskienė 1997, pav. 12; 5 — реконструкції вбрання голови за Vaškevičiūtė, Baranauskas 2008, pav. 29; 6 — реконструкції вбрання голови за Volkaitė-Kulikauskienė 1997, pav. 13; 7 — сучасна реконструкція (за: <https://www.zmones.lt/galerija/atkurti-baltu-genciu-kostiumai-53483#galerija/53483/1135638>)

ПРИКРАСИ ГОЛОВИ — НОВА ВЕРСІЯ

Цікаво, що в Малому Ржавці та Мартинівці збереглися по дві аналогічні пластини. Для малоржавецьких знахідок це міг бути один виріб, враховуючи асиметричність виробів із Мартинівки, вони могли бути від різних прикрас чи одного боку такої прикраси.

Можна припустити інтерпретацію даних виробів як великих скроневих пластин чи накісників. Досить схожі (хоча і не зовсім аналогічні) вироби — пластинчасті скроневі кільця — відомі в старожитностях римського часу в Центральній Литві (Моора 1954, с. 12, рис. 8: 2; Седов 1987, с. 387, рис. 208: 16).

Ці прикраси являли собою бронзові, литі, округлі вироби, діаметром від 8 до 12 см, орнаментовані із зовнішньої сторони різноманітними мотивами (рис. 8: 1—3). За розташуванням таких прикрас у похованнях (рис. 8: 4), їх носили в районі скроні, іноді по двоє, з обох боків голови, прив'язавши їх до шапочки (рис. 8: 5, 6).

Уперше на такі прикраси системно звернула увагу Р. Волкайте-Куликаускене (Volkaitė-

Kulikauskienė 1959), хоча вони відомі з кінця XIX ст. Після цього дані прикраси почали часто згадуватися у науковій літературі при аналізі деталей вбрання давнього населення Литви (Волкайте-Куликаускене 1986, с. 153; Volkaitė-Kulikauskienė 1997, р. 22; Гимбутас 2004, с. 132, рис. 40; Vaškevičiūtė, Baranauskas 2008).

Їх найповніший каталог було складено М. Мішельбертом (Michelbertas 1978, р. 6, 144; žemėl. 1: 2). А останнім часом до цих знахідок звернулася польська дослідниця Л. Савінська (Sawicka 2006; Sawicka, Grižas 2007). Наразі каталог включає 13 пунктів із знахідками подібних прикрас (Sawicka 2006, fig. 1) — Adakavas, Bajoriškiai, Dargužiai, Jonelaičiai, Kernavė, Nemenčinė, Paalksniai, Pajuostis, Pakalniškiai, Paragaudis, Pašventupė, Pušalotas, Sargėnai (рис. 9).

Хронологія цих виробів не дуже зрозуміла, різні дослідники їх датують по-різному, від I до IV ст. Однак, чітко датовані комплекси вкладаються в межі фази B2 чи B2/C1 — 100—230 pp. (Sawicka 2006, fig. 1). Отже, між цими знахідками та виробами із слов'янських скарбів VII ст. існує значний хронологічний розрив.

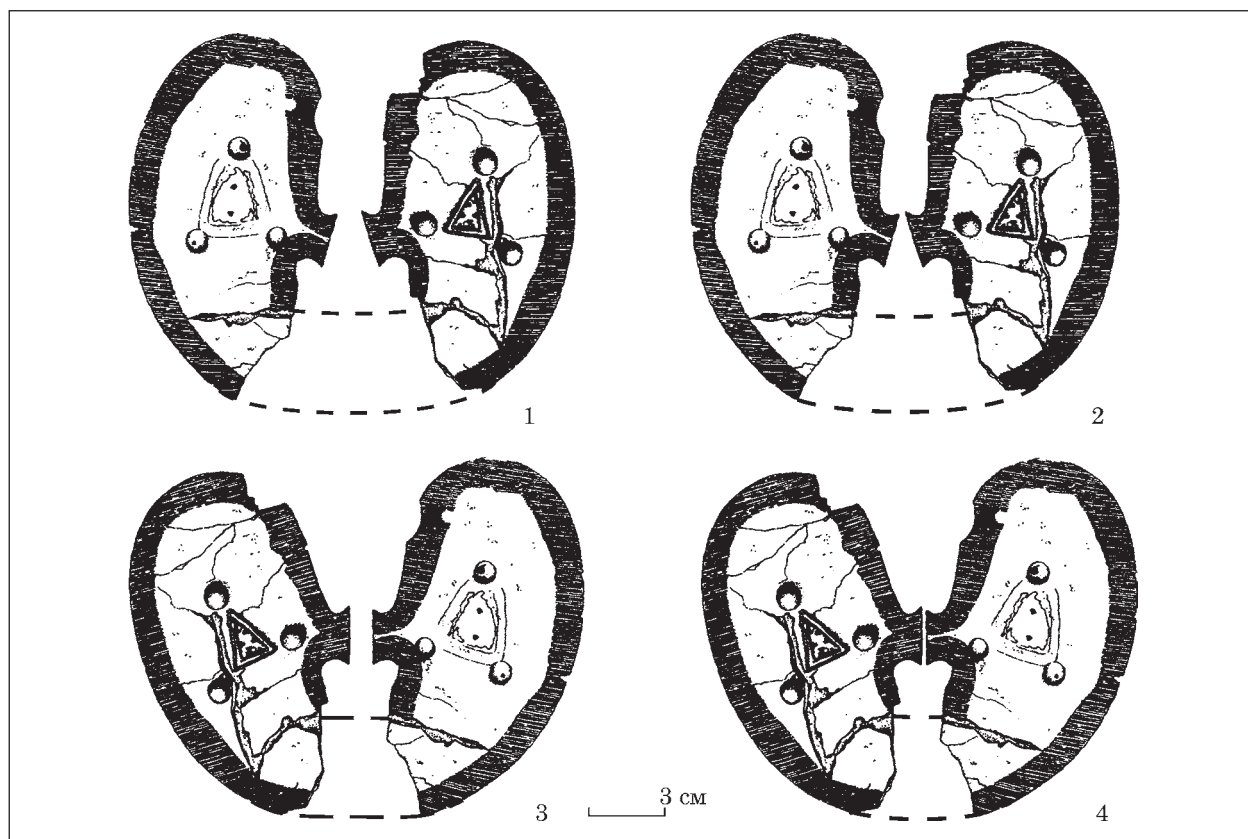

Рис. 10. Варіанти реконструкції пластинчастої прикраси із складу Малоржавецького скарбу

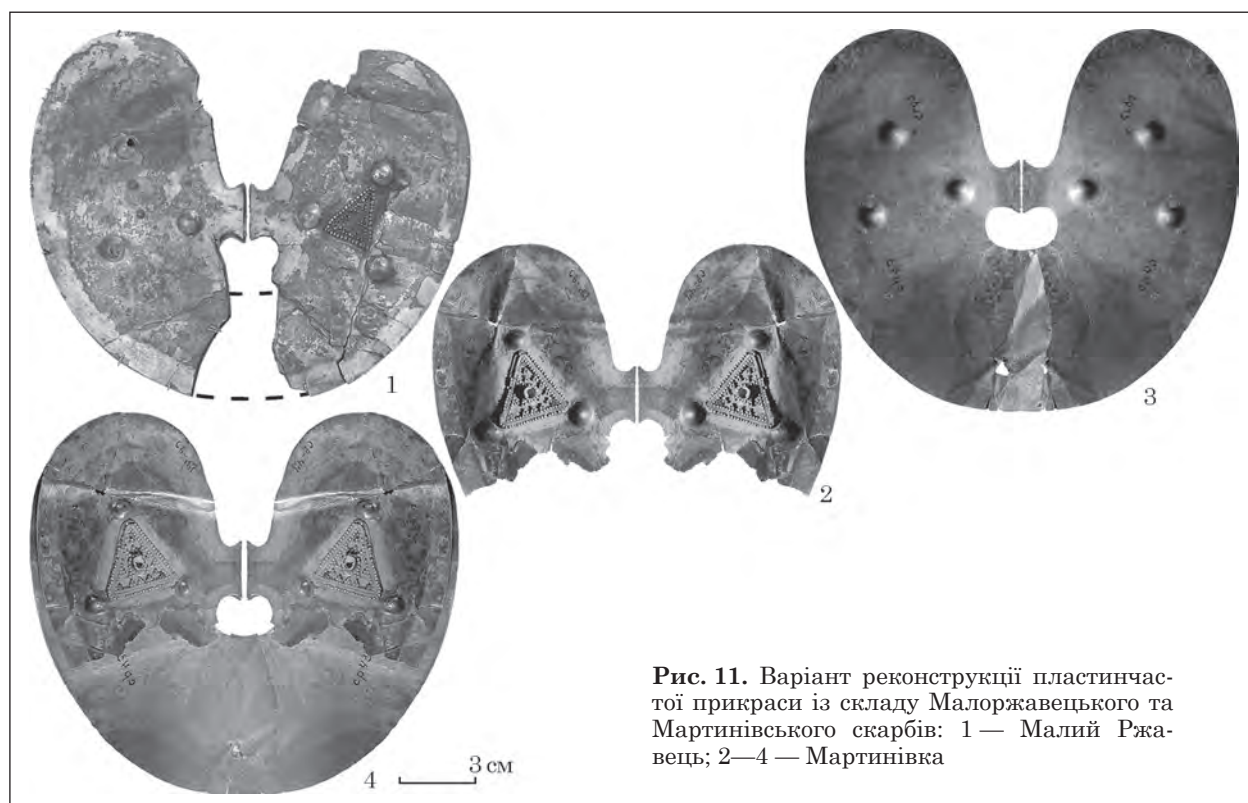

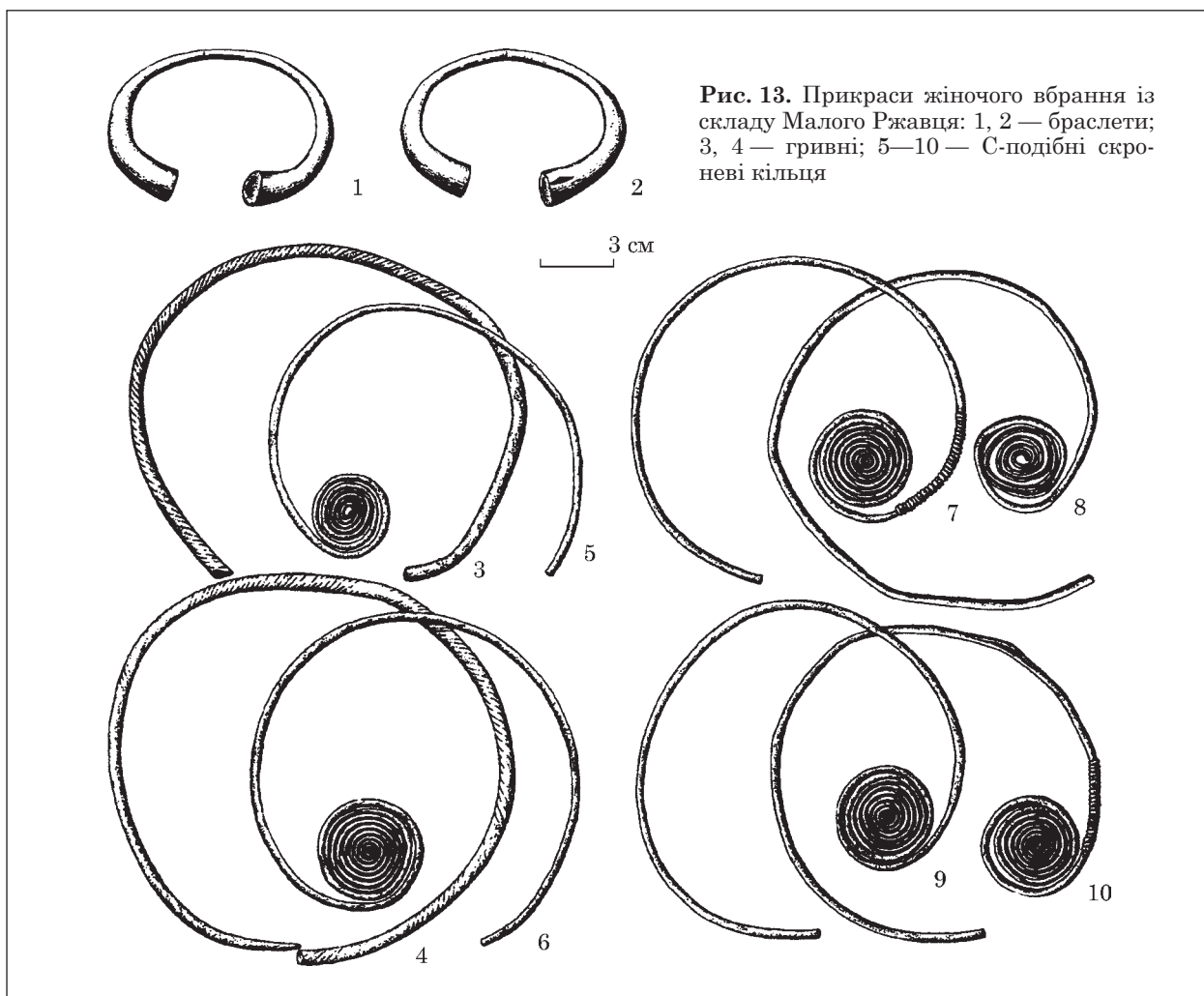
Рис. 11. Варіант реконструкції пластинчастої прикраси із складу Малоржавецького та Мартинівського скарбів: 1 — Малий Ржавець; 2—4 — Мартинівка

ков 1953, с. 82; рис. 19). Хіба, що пластина мала бути округла, з двох частин. Враховуючи, що в похованнях у Центральній Литві такі пластини не поєднуються із іншими прикрасами голови,

можна припустити, що і у носіїв пеньківської культури Пороського мікрорегіону такі пластини також не були поєднані з іншими прикрасами голови. Крім того, майже всі знахідки римсько-

Рис. 12. Реконструкція використання великих скроневих пластин за матеріалами Мартинівського скарбу

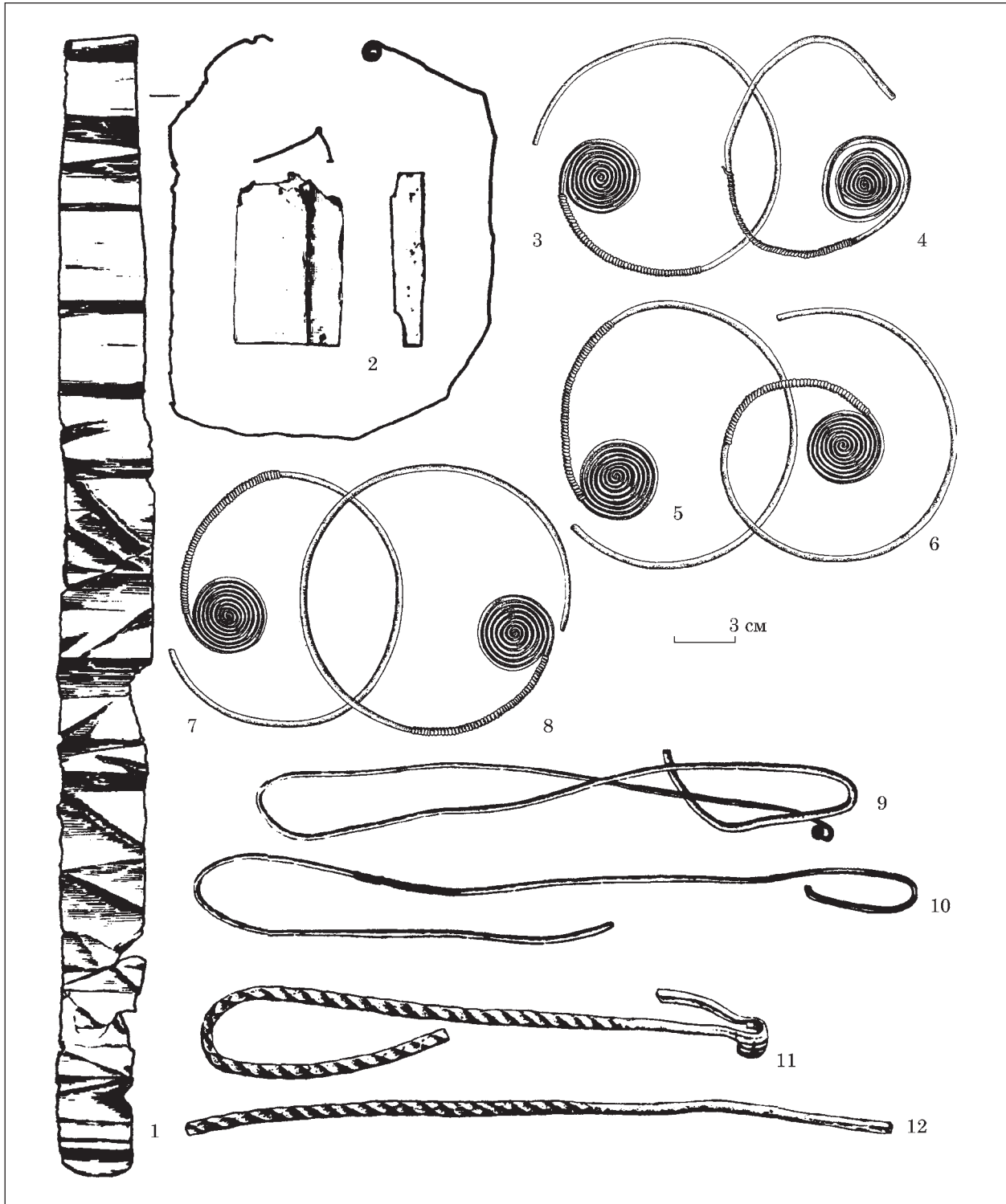

Рис. 14. Прикраси жіночого вбрання із складу Мартинівки: 1, 2 — наlobні очілля; 3—7 — С-подібні скроневі кільця; 8—12 — гривні

го часу із Балтійського регіону походять із поховань, що може вказувати на їх приналежність до елементів поховального костюму. Носили їх збоку голови, в районі скронь, недарма форма обох частин імітує форму людського вуха (рис. 12).

В обох комплексах пластини розламані навпіл — це пов'язано із ламкістю виробів. Можливо вони вже були заховані в розламаному

стані і на той момент складали цінність лише як сировина, а можливо і були зламані під час виявлення¹. Крім того, Мартинівський скарб

1. За інформацією очевидців, під час виявлення Малоперещепинського комплексу частину знахідок знижували (розламували) на місці (Приймак, Супруненко 2005, с. 5).

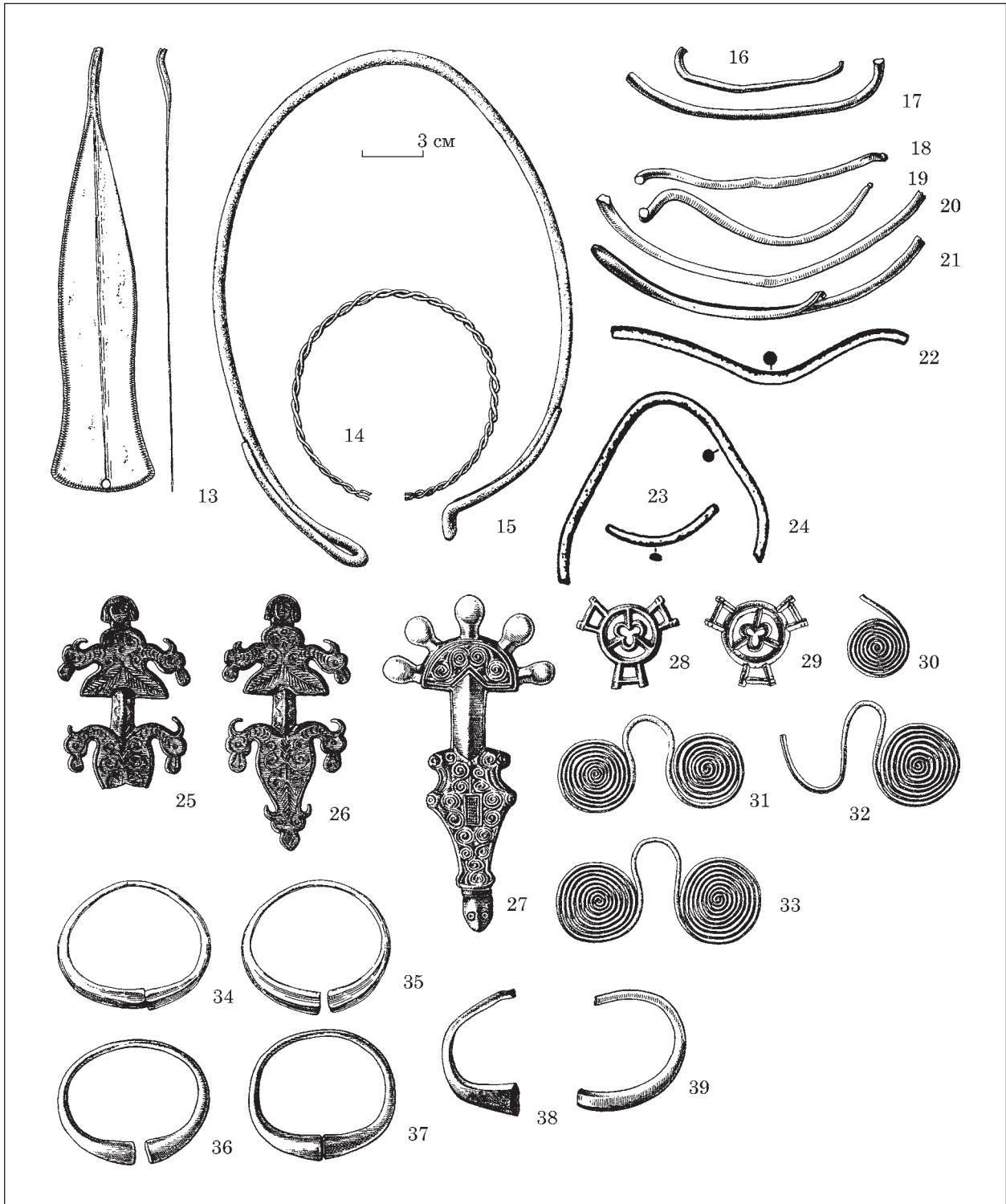

Рис. 14, закінчення. Прикраси жіночого вбрання із складу Мартинівки: 13—24 — гривні; 25, 26 — прості антропоморфні фібули; 27 — пальчата фібула; 28, 29 — нагрудні розподільники; 30—33 — двоспиральні підвіски; 34—39 — браслети

надходив до музеїв Києва принаймні чотирма частинами впродовж кількох років, а деякі знахідки потрапили до Британського музею в Лондоні (Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина 1991, с. 72—73). Так що його комплексність може бути неповною, що пояснює наявність лише однієї сторони скроневих пластин.

Хоча, балтські та слов'янські знахідки відрі-

зняються за деякими конструктивними особливостями, орнаментальними мотивами та розмірами. Це може вказувати на те, що вироби у слов'ян являють собою наступну типологічну ланку розвитку таких прикрас. Фактично ми маємо справу із двома типами — тип 1 в Балтиці, тип 2 в Подніпров'ї. Це може пояснювати хронологічну різницю між знахідками у балтів і слов'ян.

ДАТУВАННЯ ПЛАСТИН

Слід відмітити, що вбрання, характерне для першої хронологічної групи скарбів, до якої належать Мартинівський та Малоржавецький скарби, починає формуватися у другій половині чи навіть кінці VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146; Родинкова 2014, с. 90), а «заховання» їх припадає на період другої — третьої чверті VII ст. (Гавритухин 1996, с. 95; Родинкова 2012а, с. 153, 157—158; Казанский 2014, с. 53—55; Обломский, Родинкова 2014).

Іноді, в цих комплексах трапляються речі ранішого хронологічного часу — Смородино (Корзухина 1996, табл. 60, 5), Суджа-Замостя (Кашкин, Родинкова 2010, с. 86), Полтава (2014) (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 117). Однак, той факт, що в двох скарбах (Мартинівка, Малий Ржавець) виявлені такі знахідки може все ж свідчити на користь не випадкового характеру їх появи в комплексах VII ст.

Крім того, на одній із пластин з Мартинівки та на одній із Малого Ржавця є орнамент у вигляді зерні як на поясах геральдичних гарнітурах епохи раннього середньовіччя (Скиба 2016, рис. 86; Скиба, Хардаев 2017). Цікаво, що у слов'ян такі вироби поширені в Хацьківському скарбі (Скиба 2015; 2016, с. 116, рис. 23: 1, 2), що локалізується трохи південніше від мікрорегіону розташування Мартинівського та Малоржавецького комплексів. Це вказує, що хронологія цих пластин співпадає із хронологією формування вбрання, характерного для першої групи скарбів.

Цікаво зазначити, що в обох комплексах досить близька структура жіночого вбрання (таблиця; Рыбаков 1953, с. 75). Хоча, в Малоржавецькому скарбі вироби представлені прикрасами голови, ший та рук (рис. 13), а в Мар-

Склад жіночих прикрас із Малоржавецького та Мартинівського скарбів

Категоріальний розподіл прикрас жіночого вбрання	Малоржавецький	Мартинівський
Прикраси голови		
«Бобоподібні» пластини	2	2
С-подібні скроневі кільця	6	6
Головне очілля	—	1 / 2 фр.
Шийні прикарси		
Шийні гривні	2	5 / 10 фр.
Нагрудні прикраси		
Прості антропоморфні фібули	—	2
Пальчаста фібула	—	1
Двоспиральні підвіски	—	3 / 1 фр.
Нагрудні розподільники	—	2
Прикраси рук		
Браслети	2	4 / 2 фр.

тинівці присутні і нагрудні прикраси (рис. 14). Та й самі знахідки в обох комплексах досить однотипні.

За цим може критися регіональні особливості. Однак, можна зробити припущення, що Малоржавецький та Мартинівський скарби є частинами одного великого комплексу. У такому разі, пластина із Малого Ржавця і менша із Мартинівки можуть становити пару, їх могли носити по різні сторони голови як і балтійські. Але підтвердити цю точку зору неможливо, через брак точних відомостей щодо обставин виявлення цих скарбів¹.

ПОХОДЖЕННЯ

Як можна пояснити появу таких прикрас у слов'ян після майже чотирьох століть після їх зникнення у балтів? Можливо, такі прикраси з'явилися завдяки спільній підоснові слов'янської та балтської культурних спільнот (Родинкова 2014). Імовірно, слов'яни запозичили такі прикраси у балтів в римський час. Можливо, згодом можуть бути виявлені прикраси та комплекси, які заповнять цю хронологічну лаку.

Цікаво відмітити, що В. Є. Родинкова нещодавно спеціально розглянула знахідки із складу скарбів кола Мартинівки і виділила групи прикрас балтського походження: імпорти та слов'янські вироби, що знаходять прототипи серед знахідок у балтських племен (Родинкова 2015). Для нашої теми дослідження важливим є те, що із Мартинівського та Малоржавецького комплексів походить низка таких речей. Тож поява у цих скарбах пластинчастих скроневих підвісок балтського походження видається цілком логічним.

Подяки. Висловлюю щирі вдячність Ю. Г. Безкоровайній, О. М. Дерев'янко, М. Н. Новіченковій, А. В. Панікарському, А. Г. Папакіну, О. В. Петраску, Ю. Б. Полідовичу та Є. В. Синиці за надані консультації та зауваження.

1. Частину скарбу із Суджи 1947 р. (Рыбаков 1949; Корзухина 1996, с. 403—405, табл. 62—70) було виявлено у 2007 чи 2008 рр. (Родинкова 2012b, с. 194; Родинкова, Сарпська 2015, с. 40—41).

Додаток

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК

1. Малий Ржавець (рис. 1: 2, 3; 2: 1, 2).

Дві пластини срібні, мають форму великого боба чи людського вуха, покриті зверху матовим срібним складом. Місцями склад відшарувався. Вздовж всього краю кайма. По середині кожної пластини по три півкулі, витиснені із зворотної сторони, між ними трикутна срібна бляшка (можливо, була позолочена, на одній із пластин бляшка втрачена), орнаментована великою зерню. Бляшка прикріплена до пластини срібними гвіздочками.

Пластини поламани, в багатьох місцях є тріщини, деяких частинок не вистачає. Пластини злегка

різняться, але це помітно лише при накладанні їх одна на одну тильними сторонами (Корзухина 1996, с. 359, табл. 4: 3, 4).

Довжина 14,1 см, ширина 8,4 см¹, маса 41,8 та 40,55 гр.

2. Мартинівка.

№ 1 (рис. 1: 3; 2: 3, 4). Пластина із овальними обрисами з одного боку та фігурним вирізом із іншого. На пласкій поверхні є три випуклості (діаметром близько 1,0 см і висотою близько 0,2 см), розташовані на рівній віддаленості одна від одної, у вигляді рівностороннього трикутника із довжинами сторін 0,34 см. Зворотна сторона гладенька, на ній видно три заглиблення, що відповідають випуклостям на лицьовій стороні. З одного краю виріб пом'ятий та переламаний наскрізь.

Довжина 16 см², ширина 7—8,5 см, товщина 0,5 мм, маса 27,75 гр. Походить із першої колекції, що поступила в Музей (Приходнюк, Шовкопляс, Ольговська, Струина 1991, с. 79—80, рис. 1: 8; Pekarskaja, Kidd 1994, S. 53, Taf. 41; Корзухина 1996, с. 361, табл. 11: 2).

№ 2 (рис. 1: 4; 2: 5, 6). Пластина з позолотою, сильно погнута та переламана навпіл. Складається із плаского жерстяного листа, що по формі нагадує попередній виріб, але облямано зверху, з дещо більшим боковим виступом. На його поверхні є три сферичні випуклості, розташовані у вигляді рівностороннього трикутника, між ними нанесено трикутну основу, обрамлена великою зерню, до якої примикає грона із маленької зерні. В центрі знаходиться гніздо для каміння циліндричної форми діаметром 5,5 мм. Навколо гнізда розташована зернь в один ряд, а від неї відходить три грона зерні. Виріб вирізаний із жести.

Довжина 8,6—9,7 см, ширина 7,6—8,4 см, товщина 0,5 мм, маса 29,85 гр. Походить із третьої колекції предметів, що поступили на зберігання до Музею (Приходнюк, Шовкопляс, Ольговська, Струина 1991, с. 84, рис. 4: 7; Pekarskaja, Kidd 1994, S. 80, Taf. 421; Корзухина 1996, с. 361, табл. 11: 1).

1. Дані вказані за роботою С. В. Коршенко.
2. За даними А. С. Федоровського висота: 15,7 см, товщина 0,3—0,4 см.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: ИМАО.

Ахмедов, И. Р., Биркина, Н. А. 2017. Шлемы из могильника рязано-окских финнов у с. Царицыно (предварительное сообщение). В: Родинкова, В. Е., Румянцева, О. С. (ред.). *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: К 60-летию А. М. Обломского*. Москва: ИА РАН, с. 235-248. Раннеславянский мир, 19.

Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 242-250

Березовець, Д. Т. 1969. Могильники уличів у долини р. Тясмину. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 58-71.

Бондар, Т. 2013. Проблема реконструкції пластин із Малоржавецького та Мартинівського скарбів. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 12—14 квітня 2013 р., с. 23-26.*

Відейко, М. Ю. 2009. *Україна: від антив до Русі*. Київ: Кріон.

Волкайте-Куликаускене, Р. К. 1986. Одежда литовцев с древнейших времен до XVII в. В: Рабинович, М. Г. (ред.). *Древняя одежда народов Восточной Европы (материалы к историко-этнографическому атласу)*. Москва: Наука, с. 146-171.

Гавритухин, И. О. 1996. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва: ИА РАН, с. 58-95. Раннеславянский мир, 3.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва: ИА РАН, с. 140-148. Раннеславянский мир, 3.

Гимбутас, М. 2004. *Славяне. Сыны Перуна*. Москва: Центрполиграф.

Гопкало, О. В., Тылищак, В. С. 2010. Римские импорты из металла на могильнике Чернелив-Русский. *Germania-Sarmatia*, II: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы посвященный памяти М. Б. Щукина, с. 79-95.

Дедюлькин, А. В. 2013. Шлемы серии Даховская-Мезмай. Типология и проблема генезиса. В: Ворошилов, А. Н. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: Научная книга, с. 124-135.

Дедюлькин, А. В., Зайцев, Ю. П. 2016. Эллинистический железный шлем из мавзолея Неаполя Скифского. *История и археология Крыма*, IV, с. 50-80.

Зубар, В. М. 1993. Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Тавриці. *Археологія*, 1, с. 66-70.

Казакявичус, В. К. 1988. *Оружие балтских племен II—VIII вв. на территории Литвы*. Вильнюс: Мокслас.

Казанский, М. М. 1997. Оружие киевской культуры. В: Кирпичников, А. Н. (ред.). *Памятники старины, концепции, открытия, версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919—1997)*. Санкт-Петербург; Псков: ИИМК РАН, 1, с. 262-269.

Казанский, М. М. 1999. О балтах в лесной зоне России в эпоху Великого переселения народов. *Археологические вести*, 6, с. 404-419.

Казанский, М. М. 2008. Оружие «западного» и «южного» происхождения в лесной зоне России и Белоруссии в начале средневековья. В: Наумов, А. Н. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и Великого переселения народов*. Тула: Куликово поле, 1, с. 304-325.

Казанский, М. М. 2011. О славянском панцирном войске (VI—VII вв.). *Stratum plus*, 5, с. 43-50.

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Москва: ИА РАН, с. 138-177. Раннеславянский мир, 15.

Казанский, М. М. 2015. Вооружение и конское снаряжение славян V—VII вв. *Stratum plus*, 4, с. 43-95.

Казанский, М. М. 2018. Престижные находки и центры власти постгунского времени в Поднепровье. *Stratum plus*, 4, с. 83-118.

Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). 1899. Киев.

- Кашкин, А. В., Родинкова, В. Е. 2010. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов. *Верхнедонской археологической сборник*, 5, с. 80-92.
- Кован, Р. 2005. *Римские легионеры, 58 г. до н. э. — 69 г. н. э.* Москва: Астрель.
- Козак, Д. Н. 1993. Про військову справу давніх слов'ян (I ст. н. е. — VII ст. н. е.). *Археологія*, 4, с. 32-49.
- Козак, Д. 2000. Військова справа Давніх германців на землях України. *Військово-історичний альманах*, 1, с. 90-97.
- Козак, Д. Н. 2008. *Венеди*. Київ: ІА НАНУ.
- Колиас, Т. Г. 2012. *Византийски орężия. Принос към византийското орężейно изкуство (от неговото начало края на IV в. — до латинското нашествие 1204 г.)*. Велико Търново: Абагар.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.
- Коршенко, С. В. б. р. *Мартинівський клад* (машинопис). Відділ збереження фондів НМВУ, б. н.
- Костромичёв, Д. А. 2011. Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V вв. (по данным археологии). *Stratum plus*, 4, с. 3-152.
- Лурье, Екатерина. 2009. *Шлемы эпохи Меровингов: лесной мир и германцы*. Режим доступа: http://samlib.ru/L/lurxe_e_w/helme.shtml (дата звернення 22 листопада 2018).
- Магомедов, Б. В. 2015. *Керамические пряслица черняховской культуры*. Киев: ІА НАНУ.
- Магомедов, Б. В., Левада, М. Е. 1996. Оружие черняховской культуры. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 304-323, 558-566.
- Моора, Х. А. 1954. Археологические памятники I—V вв. в Прибалтике. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 53, с. 3-22.
- Негин, А. Е. 2010. Позднеримские шлемы с продольным гребнем. В: Щеглов, О. А. (ред.). *Germania-Sarmatia*, II: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы посвященный памяти М. Б. Щукина, с. 343-357.
- Негин, А. Е. 2013. Декоративные римские шлемы. *Stratum plus*, 4, с. 179-186.
- Новиченкова, М. В. 2013. К находкам двух нащечников шлемов из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Шестая международная кубанская археологическая конференция*, с. 331-313.
- Обломский, А. М. 2016а. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Ранне-средневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Москва: ІА РАН, с. 10-113. Раннеславянский мир, 17.
- Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.
- Пекарська, Л. В. 1991. Про долю Мартинівського скарбу. *Український історичний журнал*, 6, с. 124-129.
- Приймак, В. В., Супруненко, О. Б. 2005. *Малопереципинський «скарб»*. Київ, Полтава: АСМІ; Археологія.
- Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 94-99.
- Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ; Чернівці: Прут.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, II, с. 72-92.
- Радош, О. А. 2012. Вооружение III—V вв. н. э. с черняховских поселений Курского Посемья. *Stratum plus*, 4, с. 139-155.
- Радош, О. А. 2014. Шлемы эпохи переселения народов из Поднепровья. В: Бурцев, И. Г. (ред.). *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула: Куликово поле, с. 40-53.
- Родинкова, В. Е. 2012а. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.
- Родинкова, В. Е. 2012б. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пселом в конце эпохи Великого переселения народов. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург: Соло, с. 193-197.
- Родинкова, В. Е. 2014. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблема изучения источников). *Краткие сообщения Института археологии*, 233, с. 89-99.
- Родинкова, Р. Е. 2015. К проблеме выделения балтских элементов в женском уборе «Мартыновского» типа. *Краткие сообщения Института археологии*, 240, с. 91-111.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Ранне-средневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В: Кудинов, В. А. (ред.). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре*. Курск, с. 39-49.
- Рыбаков, Б. А. 1949. Новый Суджанский клад антского времени. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXVII, с. 75-90.
- Рыбаков, Б. А. 1953. Древности русов. *Советская археология*, XVII, с. 23-104.
- Седов, В. В. 1987. Балты. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археология СССР*, 17: Финно-угры и балты в эпоху средневековья, 2. Москва: Наука, с. 354-456.
- Скиба, А. В. 2015. Ремінні оздобі з Хацьківського скарбу: реконструкція комплектності та художньо-стилістичні особливості. В: *Музейні читання «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (м. Київ, Національний музей історії України, Музей історичних коштовностей України, 10—12 листопада 2014 р.)*. Матеріали конференції. Київ, с. 128-143.
- Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян*. Київ: ІА НАНУ.
- Скиба, А. В., Хардаев В. М. 2017. Поясні гарнітури з кочівницьких комплексів в колекції Музею історичних коштовностей України (філіалу Національного музею історії України). В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакулєнко*. Київ: ІА НАНУ, с. 221-236.
- Стасюк, І. В. 2013. Новые находки оружия римского времени и эпохи Меровингов на северо-западе России. *Stratum plus*, 4, с. 133-146.
- Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголюков, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclaventia terra*, 1, с. 91-131.

- Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В. 2013. Металлические сосуды Мугинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, с. 35-41.
- Терпиловський, Р. В., Жаров, Г. В. 2014. Проблеми дослідження пам'яток типу Харівка. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків: Майдан, с. 45-60.
- Тилищак, В. С. 2002. До питання про озброєння і військову справу черняхівського часу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 8, с. 139-140.
- Тилищак, В. С. 2010. Знахідки кольчужного плетива на Чернелево-Руському могильнику. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 125-131.
- Тилищак, В. С. 2011. Про повторне використання фрагментів кольчужного плетива у Центральній та Східній Європі у I тис. *Археологія*, 3, с. 36-42.
- Тихомиров, Н. А. 2008. Могильник Лебяжье 3 под Курском. В: Енуков, В. В. (ред.). *Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: материалы конференции, посвященной 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола*. Курск: КГУ, с. 164-175.
- Федоровский, А. С. б. р. «Мартинівка». *Опис речей з Мартинівського скарбу VI—VII ст. ст. н. е.* НА ІА НАНУ, ф. № 7, спр. 1.
- Шинаков, Е. А. 2015. Конская упряжь и детали шпангенхельма «темных веков» из Брянского Подесенья. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.: Научные ежегодник*, с. 111-125.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.
- Контну, В. 2008. Is there Reliable Archival Data? The problem of Interpretation of an Unusual Specimen from Gurjevsk (Formerly Trausitten) on the Sambian Peninsula. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 58-68.
- Dautova-Ruševljan, V., Vujović, M. 2009. *Kasnoantički šlem iz Jarka*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Egg, M., Waurick, G. 1990. *Helme Antike*. Mainz.
- Feugère, M. 2011. *Casques antiques: Les visages de la guerre, de Mycènes à la fin de l'Empire romain (Nouvelle édition, revue, corrigée et augmentée)*. Paris, Errance, avril.
- Klumbach, v. H. 1974. *Römische Helme aus Niedergermanien*. Köln; Bonn: Rheinland. Kunst und Altertum am Rhein, 1.
- Michelbertas, M. 1978. *Antkaklės trimitiniai galais*. Vilnius: Mokslas. Lietuvos TSR archeologijos atlasas, IV: I—XIII a. radiniai
- Miks, Ch. 2008. *Vom Prunkstück zum Altmetall — Ein Depot spätrömischer Helmteile aus Koblenz*. Mainz: RGZM, 4: Mosaiksteine.
- Onchevska-Todorovska, M. 2009. The Baldenheim type helmet from Scupi. *Acta Musei Varnaensis*, X, 2, S. 37-46.
- Robinson, H. R. 1975. *The armour of Imperial Rome*. London.
- Pekarskaja, L. V., Kidd, D. 1994. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruck.
- Sawicka, L. 2006. Lithuanian spiral disks from the Polish perspective. *Archaeologia Litwana*, 7, s. 31-42.
- Sawicka, L., Grižas, G., 2007. Mogiła Wielkoludów... Szwedów czy konfederatów. Cmentarzysko kurhanowe w Pakalniskach (północna Litwa) w świetle badań Marii Butrymówny w 1897 roku. *Wiadomości Archeologiczne*, LIX, p. 165-202.
- Teodor, D. Gh. 1969. Regiunile răsăritene ale României în secolele VI—VII. *Memoria antiquitatis (Acta Musei Petrodavensis)*, I, p. 181-206.
- Vaškevičiūtė, I., Baranauskas, J. A. 2008. Galvos dangos ir jos puošybos terminija headdresses and head wear decoration terminology. *Lietuvos archeologija*, 33, p. 187-202.
- Voß, H.-U. 2008. From the Baltic to the Danube: early roman iron age warriors from Hagenow, Mecklenburg, and their relations with the barbarian and roman worlds. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 58-68.
- Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1959. Senovės lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošala. *Iš lietuvių kultūros istorijos*, II, p. 30-53.
- Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1997. *Senovės Lietuvių drabužiai ir jų papuošalai (I—XVI a.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Waurick, G. 1990. *Helme in Caesars Heer*. Mainz.

REFERENCES

- Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoi gubernii*. Moskva: IMAO.
- Akhmedov, I. R., Birkina, N. A. 2017. Shlemy iz mogilnika riazano-oksikh finnov u s. Tsaritsyno (predvaritelnoe soobshchenie). In: Rodinkova, V. E., Rumiantseva, O. S. (eds.). *Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvarskii mir i rozhdenie slavianskikh kultur: K 60-letiiu A. M. Oblomskogo*. Moskva: IA RAN, s. 235-248. Ranneslavianskii mir, 19.
- Berezovets, D. T. 1952. Doslidzhennia na teritorii Putyvl'skoho raionu Sums'koi oblasti. *Arkheolohichni pamiatky USSR*, III, s. 242-250
- Berezovets, D. T. 1969. Mohylnyky ulychiv u dolyny r. Ti-asmyu. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'iano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 58-71.
- Bondar, T. 2013. Problema rekonstruktsii plastyn iz Malorzhavetskoho ta Martynivskoho skarbiv. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy XII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoii arkeolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 12—14 kvitnia 2013 r.)*, s. 23-26.
- Videiko, M. Yu. 2009. *Ukraina: vid antiv do Rusi*. Kyiv: Kriion.
- Volkaite-Kulikauskene, R. K. 1986. Odezhda litovtsev s drevneishikh vremen do XVII v. In: Rabinovich, M. G. (ed.). *Drevniaia odezhda narodov Vostochnoi Evropy (materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu)*. Moskva: Nauka, s. 146-171.
- Gavritukhin, I. O. 1996. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi gruppy metodom sinkhronizatsii s drevnostiami drugih territorii. In: *Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva: IA RAN, s. 58-95. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhie na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: *Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva: IA RAN, s. 140-148. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gimbutas, M. 2004. *Slaviane. Syny Peruna*. Moskva: Tsentrpoligraf.
- Gopkalo, O. V., Tylishchak, V. S. 2010. Rimskie importy iz metalla na mogilnike Cherneliv-Russkii. *Germania-Sarmatia*, II: Sbornik nauchnykh statei po arkeologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy posviashchennyi pamiatii M. B. Shchukina, s. 79-95.
- Dediulkin, A. V. 2013. Shlemy serii Dakhovskaia-Mezmai. Tipologiya i problema genezis. In: Voroshilov, A. N. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 124-135.
- Dediulkin, A. V., Zaitsev, Iu. P. 2016. Ellinisticheskii zheleznyi shlem iz mavzoleia Neapolia Skifskogo. *Istoriia i arkeologiya Kryma*, IV, s. 50-80.
- Zubar, V. M. 1993. Novi znakhidky frahmentiv rym'skykh sholomiv u Tavrytsi. *Arkheolohiia*, 1, s. 66-70.
- Kazakiavichus, V. K. 1988. *Oruzhie baltskikh plemen II—VIII vv. na territorii Litvy*. Vilnius: Mokslas.

- Kazanskii, M. M. 1997. Oruzhie kievskoi kultury. In: Kirpichnikov, A. N. (ed.). *Pamiatniki stariny, kontseptsii, otkrytiia, versii. Pamiatni Vasiliia Dmitrievicha Beletskogo (1919—1997)*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, Pskov, 1, s. 262-269.
- Kazanskii, M. M. 1999. O baltakh v lesnoi zone Rossii v epokhu Velikogo pereseleniia narodov. *Arkheologicheskie vesti*, 6, c. 404-419.
- Kazanskii, M. M. 2008. Oruzhie «zapadnogo» i «iuzhnogo» proiskhozhdeniia v lesnoi zone Rossii i Belorussii v nachale srednevekoviia. In: Naumov, A. N. (ed.). *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov*. Tula: Kulikovo pole, 1, s. 304-325.
- Kazanskii, M. M. 2011. O slavianskom pantsyrnom voiske (VI—VII vv.). *Stratum plus*, 5, s. 43-50.
- Kazanskii, M. M. 2014. Arkheologicheskaia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Moskva: IA RAN, s. 138-177. Ranneslavianskii mir, 15.
- Kazanskii, M. M. 2015. Vooruzhenie i konskoe snarizhenie slavian V—VII vv. *Stratum plus*, 4, s. 43-95.
- Kazanskii, M. M. 2018. Prestizhnye nakhodki i tsentry vlasti postgunnskogo vremeni v Podneprove. *Stratum plus*, 4, s. 83-118.
- Katalog vystavki XI Arkheologicheskogo sieezda v Kieve (v zdanii Universiteta sv. Vladimira)*. 1899. Kiev.
- Kashkin, A. V., Rodinkova, V. E. 2010. Pamiatniki sudzhanskogo regiona epokhi Velikogo pereseleniia narodov. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 80-92.
- Kovan, P. 2005. *Rimskie legionery, 58 g. do n. e. — 69 g. n. e.* Moskva: Astrel.
- Kozak, D. N. 1993. Pro viiskovu spravu davnikh slov'ian (I st. n. e. — VII st. n. e.). *Arkheologhiia*, 4, s. 32-49.
- Kozak, D. 2000. Viiskova sprava Davnikh hermantsiv na zemliakh Ukrainy. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, 1, s. 90-97.
- Kozak, D. N. 2008. *Venedy*. Kyiv: IA NANU.
- Kolias, T. G. 2012. *Vizantiyski orazhia. Prinost kam vizantiyskoto orazheyno izkustvo (ot negovoto nachalo kraya na IV v. — do latinskoto nashestvie 1204 g.)*. Veliko Tarnovo: Abagar.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Katalog pamiatnikov. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Korshenko, S. V. b. r. *Martynivskiy klad (mashynopys)*. Viddil zberezheniia fondiv NMVU, b. n.
- Kostromichev, D. A. 2011. Rimskoe voennoe prisutstvie v Khersonese v nachale I — pervoi polovine V vv. (po dannym arkheologii). *Stratum plus*, 4, s. 3-152.
- Lure, Ekaterina. 2009. *Shlemy epokhi Merovingov: lesnoi mir i germantsy*. Rezhim dostupu: http://samlib.ru/l/lurxe_e_w/helme.shtml (Data zvernennia 22 listopada 2018).
- Magomedov, B. V. 2015. *Keramicheskie priaslititsa cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NANU.
- Magomedov, B. V., Levada, M. E. 1996. Oruzhie cherniakhovskoi kultury. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 304-323, 558-566.
- Moora, Kh. A. 1954. Arkheologicheskie pamiatniki I—V vv. v Pribaltike. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 53, s. 3-22.
- Negin, A. E. 2010. Pozdnerimskie shlemy s prodolnym grebnem. *Germania-Sarmatia*, II: Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy posvashchenniy pamiatni M. B. Shchukina, s. 343-357.
- Negin, A. E. 2013. Dekorativnye rimskie shlemy. *Stratum plus*, 4, s. 179-186.
- Novichenkova, M. V. 2013. K nakhodkam dvukh nashchechnikov shlemov iz sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Shestaia mezhdunarodnaia kubanskaia arkheologicheskaia konferentsiia*, s. 331-313.
- Oblomskii, A. M. 2016a. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (ed.). *Rannesrednevekoveye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Moskva: IA RAN, s. 10-113. Ranneslavianskii mir, 17.
- Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiya sobytii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.
- Pekarska, L. V. 1991. Pro doliu Martynivskoho skarbu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, s. 124-129.
- Przymak, V. V., Suprunenko, O. B. 2005. *Malopereshchepynskiy «skarb»*. Kyiv, Poltava: ASMI; Arkheolohiia.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskiy skarb 1992 roku. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 94-99.
- Prykhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni slov'iany (druha polovyna I tys. n. e.)*. Kyiv; Chernivtsi: Prut.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshe*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M., Shovkopliias, A. M., Olgovskaia, S. Ia., Struina, T. A. 1991. Martynovskiy klad. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, II, s. 72-92.
- Radiush, O. A. 2012. Vooruzhenie III—V vv. n. e. s cherniakhovskikh poselenii Kurskogo Posemia. *Stratum plus*, 4, s. 139-155.
- Radiush, O. A. 2014. Shlemy epokhi pereseleniia narodov iz Podneprovia. In: Burczev, I. G. (ed.). *Voinskie traditsii v arkheologicheskome kontekste: ot pozdnego latena do pozdnego srednevekoviia*. Tula: Kulikovo pole, s. 40-53.
- Rodinkova, V. E. 2012a. Novaia nakhodka vizantiyskogo serebriannogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologhiia*, 4, s. 151-158.
- Rodinkova, V. E. 2012b. Klady «drevnostei antov» i arkheologicheskaia situatsiia mezhdru Seimom i Psлом v kontse epokhi Velikogo pereseleniia narodov. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968) 3—5 dekabria 2012 g.* Sankt-Peterburg: Solo, s. 193-197.
- Rodinkova, V. E. 2014. Ranneslavianskii zhenskii ubor rimskogo i rannesrednevekovevogo vremeni (problemy izucheniia istochnikov). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 233, s. 89-99.
- Rodinkova, R. E. 2015. K probleme vydeleniia baltskikh elementov v zhenskom ubore «Martynovskogo» tipu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 240, s. 91-111.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednevekoveye klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. In: Kudinov, V. A. (ed.). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk, s. 39-49.
- Rybakov, B. A. 1949. Novyi Sudzhanskii klad antskogo vremeni. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, XXVII, s. 75-90.
- Rybakov, B. A. 1953. Drevnosti rusov. *Sovetskaia arkheologhiia*, XVII, s. 23-104.
- Sedov, V. V. 1987. Balty. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologhiia SSSR*, 17: Finno-ugry i balty v epokhu srednevekoviia, 2. Moskva, Nauka, s. 354-456.
- Skyba, A. V. 2015. Reminni ozdoby z Khatskivskoho skarbu: rekonstruktsiia kompleksnosti ta khudozhno-stylistychni osoblyvosti. In: *Muzeini chytannia «Ivelirne mystetstvo — pohliad kriz viky» (m. Kyiv, Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, Muzei istorychnykh koshtovnostei Ukrainy, 10—12 lystopada 2014 r.)*. *Materialy konferentsii*. Kyiv, s. 128-143.
- Skyba, A. V. 2016. *Poiasni nabory heraldychnoho stiliu u slov'ian*. Kyiv: IA NANU.
- Skyba, A. V., Khardaiev V. M. 2017. Poiasni harnitury z kochivnytskykh kompleksiv v kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy (filialu Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yeuropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasyliivny Vakulenko*. Kyiv: IA NANU, s. 221-236.
- Stasiuk, I. V. 2013. Novye nakhodki oruzhiia rimskogo vremeni i epokhi Merovingov na severo-zapade Rossii. *Stratum plus*, 4, s. 133-146.
- Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltavy (Poltavskiy skarb 2014 r.). In: *Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.
- Terpilovskii, R. V., Zharov, G. V. 2013. Metallicheskie sosudy Mutinskogo mogilnika na Seime. *Stratum plus*, 4, s. 35-41.
- Terpylovskiy, R. V., Zharov, H. V. 2014. Problemy doslidzhennia pam'iatok typu Kharivka. In: Ivakin, H. Yu.

(ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan, s. 45-60.

Tylishchak, V. S. 2002. Do pytannia pro ozbroiennia i viiskovu spravu cherniakhyvskoho chasu. *Materialy i doslidzhennia z arkhеологiі Prykarpattia i Volyni*, 8, s. 139-140.

Tylishchak, V. S. 2010. Znakhidky kolchuzhnoho pletyva na Chernelevo-Ruskomu mohylnyku. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 125-131.

Tylishchak, V. S. 2011. Pro povtorne vykorystannia frahmentiv kolchuzhnoho pletyva u Tsentralnii ta Skhidnii Yevropi u I tys. *Arkheolohiia*, 3, s. 36-42.

Tikhomirov, N. A. 2008. Mogilnik Lebiazhe 3 pod Kurskom. In: Eukov, V. V. (ed.). *Slaviano-russkie drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia: materialy konferentsii, posviashchenoi 75-letiiu so dnia rozhdeniia K. F. Sokola*. Kursk: KGU, s. 164-175.

Fedorovskiy, A. S. b. r. «Martynivka». *Opys rechei z Martynivskoho skarbu VI—VII st. st. n. e.* NA IA NANU, f. N 7, spr. 1.

Shinakov, E. A. 2015. Konskaia upriazhi i detali shpangenhelma «temnykh vekov» iz Brianskogo Podesenia. *Arkheologicheskie issledovaniia u Evroregione «Dnepr» v 2013 g.: Nauchnye ezhegodnik*, s. 111-125.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkhеологiі Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Kontny, B. 2008. Is there Reliable Archival Data? The problem of Interpretation of an Unusual Specimen from Gurjevsk (Formerly Trausitten) on the Sambian Peninsula. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 58-68.

Dautova-Ruševljan, V., Vujović, M. 2009. *Kasnoantički šlem iz Jarka*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Egg, M., Waurick, G. 1990. *Helme Antike*. Mainz.

Feugère, M. 2011. *Casques antiques: Les visages de la guerre, de Mycènes à la fin de l'Empire romain (Nouvelle édition, revue, corrigée et augmentée)*. Paris, Errance, avril.

Klumbach, v. H. 1974. *Römische Helme aus Niedergermanien*. Köln; Bonn: Rheinland. Kunst und Altertum am Rhein, 1.

Michelbertas, M. 1978. *Antkaklės trimitiniais galais*. Vilnius: Mokslas. Lietuvos TSR archeologijos atlasas, IV: I—XI I a. radiniai

Miks, Ch. 2008. *Vom Prunkstück zum Altmittel — Ein Depot spätrömischer Helmteile aus Koblenz*. Mainz: RGZM, 4: Mosaiksteine.

Onchevska-Todorovska, M. 2009. The Baldenheim type helmet from Scupi. *Acta Musei Varnaensis*, X, 2, c. 37-46.

Robinson, H. R. 1975. *The armour of Imperial Rome*. London.

Pekarskaja, L. V., Kidd, D. 1994. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruck.

Sawicka, L. 2006. Lithuanian spiral disks from the Polish perspective. *Archaeologia Lituana*, 7, s. 31-42.

Sawicka, L., Grižas, G., 2007. Mogiła Wielkoludów... Szwedów czy konfederatów. Cmentarzysko kurhanowe w Pakalniszkach (północna Litwa) w świetle badań Marii Butrymówny w 1897 roku. *Wiadomości Archeologiczne*, LIX, p. 165-202.

Teodor, D. Gh. 1969. Regiunile răsaritene ale României în secolele VI—VII. *Memoria antiquitatis (Acta Musei Petrodavensis)*, I, p. 181-206.

Vaškevičiūtė, I., Baranauskas, J. A. 2008. Galvos dangos ir jos puošybos terminija headdresses and head wear decoration terminology. *Lietuvos archeologija*, 33, p. 187-202.

Voß, H.-U. 2008. From the Baltic to the Danube: early roman iron age warriors from Hagenow, Mecklenburg, and their relations with the barbarian and roman worlds. *Archaeologia Baltica*, 8, p. 58-68.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1959. Senovės lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošala. *Iš lietuvių kultūros istorijos*, II, p. 30-53.

Volkaitė-Kulikauskienė, R. 1997. *Senovės Lietuvių drabužiai ir jų papuošalai (I—XVI a.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

Waurick, G. 1990. *Helme in Caesars Heer*. Mainz.

Ia. V. Volodarets-Urbanovich

ABOUT ONE TYPE OF JEWELRY OF THE HEAD OF THE SLAVS: ON THE MATERIALS OF MALYI RZHAVETS AND MARTYNIVKA TREASURES

The article analyses «bobo-similar» plates jewelry from Malyi Rzhavets and Martynivka — four specimens. In 1889 near the village Malyi Rzhavets was found a small treasure of women's jewelry. In 1907, in the village Martynivka was found another treasure that included the women's and men's jewelry and Byzantine wares. Both complexes belong to the treasure of «Martynivka» type or the first chronological hoard-group by O. A. Shcheglova. One can assume the interpretation of these products as large temple ornament or decoration of scythe. Quite similar (though not entirely similar) bronze ware — lamellar temporal rings — are known in the antiquities of Roman times in Central Lithuania. The chronology of these jewelry — the phase B2 or B2 / C1 — 100—230 AD. Finds from Central Lithuania and treasures from Malyi Rzhavets and Martynivka differ in some design features, ornamental motifs and sizes. This can explain the chronological difference.

Key word: the first chronological hoard-group by O. A. Shcheglova, treasure of Martynivka type, «Antes antiquities», early Middle Ages, V—VII cc., jewelry of the head.

Одержано 10.12.2018

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інституту археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, volodargrad@ukr.net.

VOLODARETS-URBANOVICH Iaroslav V., Candidate of Sciences in History, Researcher, Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, 12, Pr. Geroev Stalingrada, Kyiv, 04210, Ukraine, volodargrad@ukr.net.